

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ДЭСТАНЫ «ЖҲАХАНША»: ЖҲЙНАЛЫҲ, БАСЫП ШЫҒАРЫЛЫҲ ХӘМ ИЗЕРТЛЕНИҲ ТАРИЙХЫНАН

Ж.Мамбетов - таяныш докторант

Ўзбекистон Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими

Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты

Таянч сўзлар: «Жаханша» достони, генезиси, жанрий хусусияти, типологияси.

Ключевые слова: дастан «Жаханша», генезис, жанровые особенности, типология.

Key words: dastan «Jakhansha», genesis, genre peculiarities typology.

Пўткил дўнъя халықларындағы сыяқлы, қарақалпақ фольклоры да халқымыздың терең тарийхый, социал-лық-сиясий өтмишиндеги шынлықтың көркем образлы сәўлеси сыпатында бизиң бүгинги күнимизге шекем жетип келген. Халықтың миллий көркем сөз өнериниң ҳәр бир жанры өз алдына мәнәўий-руўхый дәрек сыпатында тәрбияның айрықша әҳмийетке ийе көркем қура-лы болған хәм «Қарақалпақ аўыз әдебияты тарийхшы-лар ушын да, тил илимпазлары ушын да, әдебиат изертлеушилер ушын да үлкен әҳмийетке ийе. Себеби, қарақалпақ халқының ерте заманларда басынан өткер-ген тарийхый дәўирлери, хожалық тиришилиги, қарым-қатнаслары, мәденияты, тил байлығы хәм булар жөниндеги халықтың көзқараслары усы аўыз әдебия-тында ғана сақланады» [1:46.] Мине, усындай сыпат-тағы миллий фольклорымыз әсирлер даўамында халық тәрәпинен мазмунлық жақтан толықтырылып оты-рылған.

Мине, усы бийбаха мийрасларымызды халық ишиндеги қыссаханлар менен қатықулақ шешенлерден, бақсы хәм жыраўлардан жыйнау және белгили бир тәртипке салу жумыслары фольклорист-илимпазларымыз тәрәпинен онимли орынланып келин-бекте. Миллийлигимиздиң айнасы, фольклорымыздың ири жанры болған дэстанлар ҳаққында да фольклорист илимпазлар тәрәпинен көплеген дэстанлық шығармалар жазып алынды. Солардың қатарында «Жәханша» дэстаны да 1956-жылы шайыр Мәтен Сейтниязов тәр-әпинен белгили қарақалпақ жыраўы, Төрткүлли инфор-матор Қурбанбай Тәжибаевтан жазып алынды. Дэста-ны ең дәслеп 1990-жылы ӨзССР ИА. ҚҚФ. Н. Дәўқара-ев атындағы Тарийх, тил хәм әдебиат институты тәр-әпинен «Қарақалпақстан» баспасында «Ерсайым», «Бозжигит», «Зийнеп-Алтынғүл» дэстанлары менен бирге «Қарақалпақ фольклоры»ның XX томында баспа жүзин көрди. «Жәханша» дэстанының бурынғы аўқамлық дәўир идеологиясына сай келмейтуғын мазмундағы орынлары сол дәўирдеги сиясатқа муўапықластырылып, айырым өзгерислер енгизилип жарық көрди.

Ал 2012-жылы «Жәханша» дэстанының қолжазба-сының оригиналлығы сақланған халында толықтыры-лып қайта басылды. Мине, усы басылым бизиң илимий үйрениўимиз хәм изертлеуимиздиң тийкарғы объекти болады.

Дэстанның мазмуны, идеясы хәм көркемлик өзге-шелikleri, образ жасау хәм сюжет қуруу шеберлиги бойынша дәслепки илимий шолу шолу пикирлерди илим-пазлардан фольклорист, филология илимлериниң док-торы, профессор Қ.Максетов хәм филология илимлериниң кандидаты Н.Жапақовлар билдирди. Профессор Қ.Максетовтың «Қарақалпақский эпос» атамасындағы мийнәтинде: «Дэстан исполнялся многими певцами, но в варианте Курбанбая-жырау особенно ощущается его собственный стиль. Трудно судить, о каких временах повествуется в «Жаханше», ибо нельзя сказать, когда существовали рождённые фантазией жырау взаимоотношения между Ура-Тюбе, Чин-Мачином и тата-рами» [2:157-158], деп дэстанның көп жыраўлар тәр-әпинен жырланыуына қарамастан, солардың арасында Қурбанбай жырау вариантының көркемлик жақтан да, формалық тәрәпинен де толық екенлиги дурыс атап өтилиди. Бизиң пикиримизше, бул «Қурбанбай жырау

«Жәханша» дэстанының авторы болған, өзи дөреткен» деген гипотезаның дурыслығын тастыйықлайды. Яғнай, «Халық ертеклерин жақсы билетугын жырау турмыстың ашы-душысы көрген адам, өнер би-лимди ийелеу туўралы жоқары идеяны алға қояды хәм бул пикирин өзиниң «Жәханша» дэстаны арқалы көркем дәлиллер береди» [3:17].

Улыўма, бул устаз-илимпазлардың айырым пикир-лери жарыққа шыққан болмаса, «Жәханша» дэстаны бойынша арнаўлы түрде илимий-изертлеу жумыслары алып барылмады.

Дэстанның тийкарғы идеясы: жас әўладтың билим-ди терең ийелеуи хәм белгили бир өнерге ерисиуи арқалы өз Ҳатаны ушын хызмет етиуден, халық мәпин өз билим хәм өнери менен қорғаудан ибарат.

Дэстандағы сюжет системасы: жәмийетлик-турмыслық әдилсизликке қарсы билим хәм илимнен пайдаланып гүресиу жолындағы қахарманлық ўақыялар дизбегинен ибарат. Дэстанда Асқархан, Үсенбек, Қара-бай сыяқлы хан, бай хәм саўдагерлердиң халыққа ислеген зулымлықлары менен жаўызлық ҳәрекетлери унамсыз сыпатта шебер ашып бериледи.

Дэстанның композициялық қурылысы басқа тради-циялық үлгидеги қахарманлық дэстанларға үнлес келе-ди, яғнай бул дэстанда да халықтың әсирлер даўамы-ндағы әрманы болған-елди жаўлардан қорғай алатуғын, илим хәм билим сырларын ийелеген мәрт батырлары, олардың ерлик ислери жоқары дәрежеде улығланады.

Дэстанының бас қахарманы-Жәханша жас ўақты-нан, яғнай он еки жасынан баслап өмириндеги әдил-сизлик алдаушылықларынан түңилип, илим излеп, би-лим хәм өнер жолына түсиуде өзине баслы мақсети етип алады. Жәханшаның образы арқалы шығарма сю-жети раўажланады. Ол ел-халықтың мәпин қорғаушы сыпатында қахарманлық хәм мәртликтиң белгилерин өз бойына жәмлеген, билими терең, өнери жетик көп қыр-лы қахарман, садық дос, сөзине берик жигит қәсийетлери арқалы басқа образлардан ажыралып тура-ды. Бул образ арқалы дэстанның сюжетлик раўажланыу жөнелиси кем-кем ашылып барылады. Баласыз бийперзент ағалы-инили ғаррылар Сәңгилбай хәм Қарабай Алладан перзент тилеп, тилеклери қабыл болып, олардың әрманына жетип, Жәханшаның туўы-лыу эпизодлары шебер берилген:

Алпыс жасар Сәңгилбай

Ул перзентли болады.

Елли жасар Қарабай

Қыз перзентли болады.

Еки ағайинли жәм болып,

Төрткүлли ошақ ойдырып

Туўша, бийе сойдырып,

Ура Төбе халықларын

Нан менен етке тойдырып

Халқына хызмет етеди...[4:14]

Дэстанда бас қахарманның батырдың туўылыуы мотиви басқа қахарманлық дэстанлардағыдай ғайыптан келген қарамағалы күш, ямаса иләхий күшлердиң тәси-ринен бираз басқаша. Батырдың анасының ғайры тәбийий нәрселерге: жолбарыстың ямаса айдарханың жүрегіне жерик болуы мотивлери ушыраспайды. Дэстандағы барлық ўақыялар турмыслық реалы өмир-лик шынлықтан шетке шықпайды. Ағалы-инилилер перзентли болып, балаларын бесикке бөлеп халыққа

бул нэрестелерге исим бериўин сорап мурэжат етеди. Ел-журт, халық жыйналып-кеңесип, Сәңгилбайдың улына Жәханша, Қарабайдың қызына Шийринжан деп исим берип, балалардың туўылыў хәм оларға ат қойыў мотиви, мине, усындай тәсирли қатарларда шебер бериледи:

*Бесикке бөлеп балларын
Ортаға әкелип қойдырды
-Ели-халқым арзым бар
Перзентсиздің дәртинен
Маған болды дүнья тар.
Бесиктеги баламның
Атын сизлер қойыңлар.
Иним болған Қарабай
Қыз да болса баласын,
Улдан зыят көреді.
Қыз баламның хәм атын
Сүйкимли қылып қойыңлар,-
Дейип сонда Сәңгилбай,
Халқына арыз айтады.
Ели халқы жәм болып,
Сәңгилбайдың улының
Атын қойды Жәханша
Қарабайдың қызының
Атын қойды Шийринжан. [4:15]*

Қарабайдың қызы Шийринжан дәстандағы усы балаларға исим берилиў мотивинде персонажлық қахарман сыпатына көринеди де, дәстанның ақырына шекем басқа орынларында қатнаспайды.

Дәстанда ул перзент те, қыз перзент те бендесине Аллахтың берген уллы инамы екенлигин, оларды өз алдына айырып қараў қәте екенлигин бул мысалдағы қатарлар арқалы оқыўшыға (тыңлаўшыға) уқтырмақшыдай сезиледи. Жәханша дәстанының сюжетинде ертеклик ўақыялар, сол дәўирдің диний түсиниклериниң қалдықлары менен бирге орын алған. Жәханша туўысқан ағасы Қарабайға ерип мың тилласы менен Шынмашынға саўдагерликти кәсип етиў ушын барады. Шынмашын шәхәринде ағасына билдирмей өзине устаз таўып билим жолына түседі. Қарабай инисин жойтып, таппай ақыры елине қайтып ағасына болған ўақыяны айтады.

«Ағасы Сәңгилбай сол ўақытта пал ашып баласының тирилигин қарады. Қараса, баласының алдында тоғыз түрли тағам, неше бир адам оның хызметинде, илимнің жолында, күн көрместей жайларда қитап оқып, шад болып отырғанын көрди. Баласының оқыў оқып нарахат отырғанын билди. Өзинен басқа киси бул сырларды билмеўиши еди» [4:29]. Мине, усындай пал ашып көриў, алдындағыны жорыў усаған мотивлер, бизиң ойымызша, дәстандағы жәмийетлик ески диний түсиниклердің тәсири болса керек.

Дәстанда реалы өмирде ушыраспайтуғын қыялай-мифлик адамхор гәўир образларын айтпағанда, сыйқырлы күшлер хәм асыра сүўретлеўлердің (гиперболизацияның) белгилери, дерлик, сезилмейди. Жәханша өзи ийелеген билими хәм илими нәтийжесинде адамгершилик пазыйлетлериниң жоқары кәделерин толық меңгерди, өзиниң жоқары адамгершилик қәсийети хәм әдеплилиги арқасында ол, хәтте, жаўыз адамхор гәўирлер менен де тил табысып, олар менен досласатуғын болды. Бул арқалы жыраў «билеги бар бирди-билими бар мыңды алады» деген халықлық терең пикирге садық қалып, билим хәм өнер менен күдиретли ислерди орындаўға болатуғынлығын дәлиллемекшидей сезиледи.

Қарақалпақ қахарманлық дәстанларының барлығына тән болған урыс, қыян-кески саўашлардың «Жәхан-

ша» дәстанында аз көзге тасланады. Жәханша илим-өнердің арқасында алдына түскен қыйыншылықларды жеңип отырады. Дәстанның бас образы Жәханша қахарманлық дәстанлар циклиндеги батырдың туўылыўынан кейинги оның ер жетиў мотивлери басқа дәстанлардан парыкланбайды. Яғнай, «Жәханша» дәстанындағы бас қахарман Жәханшаның ер жетиў мотиви (усы дәстанды атқарған Қурбанай жыраўдың репертуарына тән) «Илимхан» дәстанының бас қахарманы Илимханның ер жетиў мотивине бираз жақын хәм уқсаслығын аңлаўымыз мүмкин. Илимхан туўылып, қырық күнде толық адам қәлпине жетип, ер жигит болады. Мине, усы мотив «Жәханша» дәстаны ушын бас қахарман образының жасалыўында характерли белги саналады. Мысалы, Жәханша өз қатарларынан ерте ержетеди, ол Әлимбайдың тойына он еки жасар ўақтында Қоянкөк тулпарды минип ылақ ойынға киреди. Он еки жасар баланың ылақты он еки рет алып ортаға салыўы, бундай басқыға шыдамаған сол жердеги мезбан ылақшы жигитлердің хәммеси бирлесип Жәханшаны қамшының астына алыўы, Жәханшаның астындағы Қоянкөк тулпардың ғайраты хәм бир жағынан Жәханшаның батырлығы менен он сегиз байдың балларын атынан урып жығыў эпизодлары болажақ батырдың келешектеги ислейтуғын ерлик хәм қахарманлық ислериниң басламасы ретинде сүўретлениўи-қарақалпақ қахарманлық дәстанларының көпшилиги ушын дәстүрлик сюжет есапланады. Мәселен: «Қоблан» дәстанында Қоблан бала ўақытынан-ақ шеннен тыс күшшилиги менен көринеди. Балалар менен асық ойнап балаларға зорлық ислейди. Қобланның минген атлары оны көтере алмай бели сынады. Басқа қахарманлық дәстанлардағы батырдың ер жетиў мотивлерине уқас, бираз «Жәханша» дәстанындағы бул мотивтеги асыра сүўретлеўлер бираз хәлсиз берилгендей, яғнай бул дәстанда қахарманның ержетіў мотиви, бизиң ойымызша, идеаллықтан реаллыққа жақынлығы менен ажыралып турады.

Бизиң ойымызша, «Жәханша» дәстаны Қурбанбай жыраўдың репертуарынан орын алған көркемлиги терең, алдына қойған идеясының жоқары тәрбиялық өзгешелиги менен басқа қарақалпақ дәстанларынан ажыралып туратуғын индивидуаллық көркем эпос болып есапланады. Яғнай, устаз-илимпаз Қ. Мақсетовтың пикири менен айтқанда: «Репертуарының байлығы көп дәстанларды билетуғын фонемал яды, импровизаторлығы бойынша Қурбанбай жыраў жекке-сийрек ушырасатуғын талант иеси болып есапланады» [3:15] деп билдирген еди. Және де, «Жыраўдың импровизаторлығының күшшилиги сонда, ол ҳәр қандай ертекти дәстан көлеминде қосық пенен торлаўға уқылы еди. Сонлықтан да, оның репертуарында традициялық дәстанлар менен бир қатарда өзи тәрпинен дөретилген индивидуаллық дәстанлар да ушырасады [3:17].

«Жәханша» дәстанын Қурбанбай жыраў әсирлер бойы дәстаншылығымызда сақланған дәстүрге садық халда оған өз дәретиўшилигиниң индивидуал белгилерин синдирип барған хәм бизиң бүгинги күнимизге жеткерип берген. Бул, өз гезегинде, бизиң ойымызша, дәстанның тыңлаўшы хәм оқыўшылар жәмәетине тәсирли хәм терең жетип барыўын тәмийлейди.

«Жәханша» дәстаны бизиң бүгинги күнимизде хәм келешекте де жас әўладты илим-билим хәм өнер сырларын үйрениўге тәрбиялаўшы жоқары идеядағы дөретпе сыпатында әдебиятымыз тарийхынан салмақлы орын алары сөзсиз.

Әдебиятлар

1. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. Т.ІІ. -Нөкис: «Қарақалпақстан». 1977.
2. Мақсетов Қ. Қарақалпақский эпос. -Ташкент: «Фан». 1976.
3. Мақсетов Қ. Дәстанлар, жыраўлар, бақсылар. -Нөкис: «Қарақалпақстан» 1992.
4. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. XX том. -Нөкис: «Қарақалпақстан» 1990.

РЕЗЮМЕ

Қорақалпоқ халқ достони «Жаханшо»нинг (Қурбанбой жиров) идеяси, тарбиявий хусусияти ва эпоснинг босмада чоп этилишидаги муаммолари, образларнинг хусусиятлари, сюжет ва композицион жиҳатлари, қаҳрамоннинг туғилишидаги ўзига хос хусусиятлар, илм ва ҳунар эгаллаш йўлида сафарбар бўлиш мотивлари киёсий талқин этилади, авторлик сифати юзага чиқарилади.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются: основная идея, сюжет, композиционное построение и издание каракалпакского народного эпоса «Жаханша» (в интерпретации Курбанбая-жырау). Делается типологический анализ особенностей образов героев, мотивов их странствований с целью приобретения знаний ремесла, показаны также индивидуально-авторские особенности в создании эпоса.

SUMMARY

The article deals with the main idea, plot, composition and publication of the Karakalpak folk epos «Zhakhansha» (in interpretation of Kurbanbay –jirau). The author of the article did the typological analysis of the heroes' images, motives of their wandering with the purpose of getting knowledge and handicraft, and he also showed the peculiarities of the author's individual style in the creation of the epos.

JAMOL KAMOL SHE'RLARINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

D.Nazarova – *assistent o'qituvchi*

Buxoro tibbiyot instituti

Tayanch so'zlar: lirik qahramon, ramziy timsollar, talmeh, tashbeh.

Ключевые слова: лирический герой, символические образы, просветительские идеи, анализ, поэтическое мастерство.

Key words: lyric hero, symbolic images, enlightening ideas, analysis, poetic skill.

She'r shoirning o'z shaxsiy ko'ngil xushi, ko'ziga manzur ko'ringan gulmi, bulbulmi bag'ishlagan zavqdan emas, balki xalqining dard-u xayollarining ifodasiga aylangandagina, u bilan hamdard bo'lgandagina ta'sir kuchiga ega bo'ladi. Shoirning talanti, bilimdonligi, ichki dunyosining boyligi uning hayotidagi narsa va voqealarga munosabatidan chiqarilgan xulosalarida bilinadi. Jamolning «Hamlet», «Futbol», «Faylasuf bilan suhbat», «Qo'g'irchoqlar» kabi she'rlarida aytilgan falsafiy, teran fikrlarni biror donishmandning kitobida uchratmaysiz. Bu Jamolning dardi, Jamolning dunyoqarashi, Jamolning falsafasi. Falsafa bu bir narsaning nimaligini aytish emas, uning mohiyatini ochish, dunyo va kishilarga yangicha munosabat bildira olish. Bu Jamol ijodiga xos afzallikdir [1].

Shom edi, Birovni etdilar dafn,
Zarang sovuq yerning bag'rini o'yib.
Qora lashkar kabi bosib kelar tun
Qoldi yolg'iz qabr dardla qorayib.
Tun og'ib, yulduzlar yosh to'kib milt-milt
Oy nuri sinarkan mozor toshida
Soyaday sudralib keldida bir it
O'ksib uvvos soldi qabr boshida...

Bu vafo haqida nasihat emas. Bu she'r! Bu ijod! Ijodiy mashaqqat mevasi. Kishi qalbini larzaga solib, bir umr yodda qoladigan she'r. Badiiy tafakkur tushunchasi – serma'no, serqatlam, serqirra. U san'atkorning fikrlash tarzida mazmun topgan falsafiy-axloqiy, ilmiy, ijtimoiy-siyosiy qarashlarning muayyan hosilasidir. Jamol Kamol badiiy – estetik tafakkuridagi yetuklik, teranlik mustaqillik sharofatidir, hurfikrlilikdandir. Jamol Kamol iste'dodli shoir. Buni unung go'zal va mazmuni teran she'rlari isbotlaydi [1].

Xususan, el-yurt tarixi, qismati, dardini kuylash shoir uchun farz va qarz hisoblanadi. Vatan haqida yozmagan birorta ham shoir bo'lmasa kerak. Lekin Jamol Kamolning bu mavzudagi bitiklari, zamondoshlari nazmini takrorlamaydi. Mana bu misralar ham fikrimizni tasdiqlaydi:

To'rt buyuk ufqingdan nur tushayotir,
To'rt buyuk ufqingda yulduz javloni.
Ko'zlari sevinchdan yarqirayotir,
Qanot bog'layotir dilbanding joni.
Otamning otasi shu buyuk tuproq,
Onamning onasi shu buyuk tuproq.
Bir jigarporangman, qutlug' vatansan
Sharaf ostonasi, ey buyuk tuproq.

Shoir vatanga bo'lgan muhabbatini o'zi tug'ulib o'sgan zaminga bo'lgan sevgi izhorini «Otamning otasi, ey buyuk tuproq», «Onamning onasi, ey buyuk tuproq»deya talqin qilganida kishi vujudini allaqanday hislar chulg'ab oladi. Shoir tashbehlardan juda o'rinli foydalana olganiga shakshubha yo'q.

Jangu jadallarda ko'p qoning oqdi,
Yosh edim bo'lmadim g'aminga g'amdosh.
Bugun oy ustida yulduzing boqdi,
Bag'rimga bag'rini joyladi quyosh.

deb e'tirof etganida shoir qalbidan kechgan kechinmalarni his qilish qiyin emas. Shoirning «O'zbekiston tuni»she'riga e'tibor qaratadigan bo'lsak undagi chizgilar kishi xayolini band qilib o'ylashga mushohada qilish chorlaydi. Agar umidlarim qolsa beqanot,

Agar qalbimni qurshasa sukut,
Agar ado bo'sa ruhimda sabot;
Borlig'im band etib yashash ozori,
Shu zamon shafqat-la boshimga kelib,
«Asr bilan vidolashuv»
Qadimni suyamoq also shart emas,
O'zbekiston tuni boshing uzra deb-
Mening qulog'imga shivirlangiz, bas.

Shoir ruhiy holatini, eng og'ir damlarida ham unga yurtining tabiati, go'zali unga quvvat bag'ishlashini ta'kidlab o'tadi. Ana sizga o'ziga xoslik ana sizga go'zal tashbeh:

Sokin bir darchada titraydi chiroq,
Onajon bag'rida do'mboq kenjasi.
Shirin tushlar ko'rib tamshanar shu choq,
O'zbek tuprog'ining go'zal xojasi...

Bu she'rni hayajonsiz o'qishning iloji yo'q balki Jamol Kamol ijodining o'zi xosligi ham shundadir.

Bu tunlar jamolin bir ko'rgan inson
Yurtiga ketolmay qolsa ne ajab.

Ushbu satrlarni o'zi ham Jamol Kamol she'rlarining boshqalarga o'xshamaydigan jihatlarini o'zida aks etadi. Shoir bu she'rda talmeh san'atidanam unumli foydalanadi.

Hayot solar ekan ruhiga junun,
Dardini tunlarga so'ylamish Layli.
Baxtini tunlarda izlamish Majnun,
Rohatda mudraydi xazina tuproq.

She'rda «Mag'rur chiqib borar sulton Ulug'bek», «Alisher qalbining shirin javloni...», «Bechora Furqatning haqir ko'z yoshi» kabi talmehning go'zal sifatlarini ko'rishimiz mumkin.